

Tomasz Kawski

MNIEJSZOŚCI NARODOWE I WYZNANIOWE W RADZIEJOWIE I OKOLICACH

Problematyka mniejszości narodowych i wyznaniowych doczekała się dla powiatu nieszawskiego skromnej literatury przedmiotu. Cennych informacji o wyznaniach reformowanych w XVI i XVII w. dostarcza artykuł Lucjana Dombka¹. Niewiele danych, głównie o charakterze statystycznym, można odnaleźć w pracach: Ryszarda Sudzińskiego², Witolda Stankowskiego³, Mirosława Golona⁴ oraz Tomasza Kawskiego⁵. Dla samego Radziejowa jedynym źródłem informacji pozostaje synteza dziejów miasta pod redakcją Jerzego Danielewicz⁶.

---

¹ L. D o m b e k, *Reformacja na Kujawach w XVI wieku*, „Prace Komisji Historii BTN”, t. 3, 1966, nr 4, s. 55–89.

² R. S u d z i ń s k i, *Liczba, rozmieszczenie i struktura ludności niemieckiej na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945–1959*, [w:] *Ludność niemiecka na ziemiach polskich w latach 1939–1945 i jej powojenne losy*, pod red. W. J a s t r z ę b s k i e g o, Bydgoszcz 1995; t e n ż e, *Mniejszość niemiecka na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej po 1945 roku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 13, 1999, s. 93–125.

³ W. S t a n k o w s k i, *Mniejszość niemiecka na Kujawach i Pomorzu w latach 1945–1956*, [w:] *Kujawy i Pomorze w latach 1945–1956. Od zakończenia okupacji niemieckiej do przelomu październikowego*, pod red. W. J a s t r z ę b s k i e g o, M. K r a j e w s k i e g o, Włocławek 2001.

⁴ M. G o l o n, *Żydzi, Ukraińcy, Rosjanie, Białorusini i Cyganie na Pomorzu Gdańskim po II wojnie światowej*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, pod red. M. W o j c i e c h o w s k i e g o, Toruń 1998.

⁵ T. K a w s k i, *Ludność żydowska na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 13, 1999, s. 127–177; t e n ż e, *Małomiasteczkowe judaica z Kujaw (XVIII–XX w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1999, nr 3–4; t e n ż e, *Żydzi z Kujaw, ziemi dobrzyńskiej i Bydgoszczy ocaleni z Shoah. Przyczynek do poznania struktury społeczno-zawodowej, zmian osadniczych oraz migracji ludności żydowskiej w Polsce po II wojnie światowej*, [w:] *Wrzesień 1939 i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*, pod red. R. S u d z i ń s k i e g o, W. J a s t r z ę b s k i e g o, Toruń–Bydgoszcz 2001, s. 365–392; t e n ż e, *Mniejszość żydowska w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*, [w:] *Kujawy i Pomorze w latach 1945–1956. Od zakończenia okupacji niemieckiej do przelomu październikowego*, pod red. W. J a s t r z ę b s k i e g o, M. K r a j e w s k i e g o, Włocławek 2001, s. 205–227.

⁶ *Dzieje Radziejowa Kujawskiego*, pod red. J. D a n i e l e w i c z a, Bydgoszcz 1982.

Wśród mniejszości narodowych, które na trwałe wpisały się w dzieje Radziejowa, na uwagę zasługują Żydzi. Przedstawiciele pozostałych, głównie Niemcy, odgrywali z racji swej liczebności niewielką rolę. Mniejszości wyznaniowe pozostawiły swój ślad w dziejach Radziejowa najmocniej w okresie reformacji. Pełnego zestawienia danych ilustrujących strukturę narodowościową i wyznaniową w mieście i okolicach można dokonać jedynie na podstawie danych spisu powszechnego z 1921 r. Ogółem zamieszkiwały miasto 3164 osoby, w tym rzymskokatolicy stanowili grupę 2523 osób, ewangelicy 27, prawosławni 15, mojżeszowi 599. Struktura narodowościowa prezentowała się następująco: Polaków było 2582, Niemców 10, Żydów 560, Rosjan 6, Rusinów (Ukraińców?) 3⁷. Dane z połowy lat trzydziestych są mniej precyzyjne. Na 4661 osób Polacy stanowili 84% ogółu mieszkańców, Żydzi 15%, Niemcy 0,05%, pozostałe nacje 0,05%⁸.

Pierwsze informacje o pobycie Żydów w Radziejowie pochodzą z 1432 r. Było to pierwsze miasto na Kujawach, w którym osiedli przedstawiciele tej grupy etnicznej. Uzyskanie przez chrześcijańskich mieszczan Radziejowa przywileju królewskiego w 1546 r., zakazującego osadnictwa żydowskiego w mieście, zmusiło Żydów do opuszczenia miasta⁹. Zakaz ten rozszerzono w przywileju królewskim z 1609 r. na wszystkich innowierców¹⁰. Przedstawiciele mniejszości wyznaniowych ponownie zaczęli osiadać w Radziejowie w końcu XVIII w., wraz ze zniesieniem przez władze pruskie, po upadku Rzeczypospolitej, szeregu ograniczeń osadniczych i ekonomicznych¹¹. Systematycznemu przyrostowi liczby Żydów nie przeszkadzały liczne ograniczenia osadnicze utrzymywane przez władze rosyjskie (w latach 1815–1914/1918), np. istnienie w Radziejowie w latach 1822–1862 rewiru żydowskiego wzdłuż ul. Toruńskiej, zakaz osadnictwa Żydów z głębi cesarstwa w 21-wiorstowym pasie pogranicznym z Prusami (w latach 1823–1862). Również pozbawienie miasta w 1867 r. praw miejskich (do 1919 r.) nie

⁷ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 1, Warszawa 1925.

⁸ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Dowództwo Okręgu Korpusu nr VIII (dalej: DOK VIII), sygn. 371.8.283, Mapa narodowościowa powiatu nieszawskiego.

⁹ M. H o r n, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (dalej: „BŻIH”), 1974, nr 13, s. 13; Z. G u l d o n, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI–XVIII wieku*, „Ziemia Kujawska”, t. 9, 1993, s. 100. W 1453 r. Żydzi pojawili się w Brześciu Kujawskim i Inowrocławiu, w 1487 r. w Nieszawie.

¹⁰ M. K a l l a s, *Opis Radziejowa Kujawskiego z 1820 roku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 3, 1980, s. 303.

¹¹ Szerzej np.: J. W a s i c k i, *Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1957; S. K e m l e i n, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815–1848. Przeobrażenia w lonie żydostwa polskiego pod panowaniem pruskim*, Poznań 2001.

zniechęciło ludności żydowskiej¹². Jej liczba aż do wybuchu II wojny światowej nieprzerwanie rosła. Odsetek Żydów w stosunku do ogółu ludności wykazywał jednak od lat osiemdziesiątych XIX w. tendencję malejącą. Był to efekt ożywionych ruchów migracyjnych ludności chrześcijańskiej. W 1779 r. Żydzi stanowili populację liczącą 1,3% ogółu ludności (5 osób), w latach 1793/1794 — 5% (15), w 1808 r. — 10,2% (84), w 1820 r. — 16,5% (198), w 1827 r. — 17,9% (227), w 1857 r. — 14,8% (224), w 1882 r. — 20,1% (320), w 1897 r. — 18,4% (422), w 1909 r. — 18,5% (501), w 1933 r. — 15% (699), w 1939 r. — 13,5% (649)¹³.

Wkroczenie wojsk niemieckich we wrześniu 1939 r. zapoczątkowało eksterminację miejscowej ludności żydowskiej. Spalono sąsiadujące ze sobą dwie radziejowskie synagogi (starą i nową) w dniu 8 XI 1939 r. Niemcy odpowiedzialnością obarczyli Żydów. Za dowód uznali znalezienie u jednego z zatrzymanych paczki zapalek. Prześladowania na większą skalę rozpoczęły się 19 X 1939 r. Znęcano się fizycznie i moralnie, grabiono i niszczone mienie. Władze niemieckie 18 XI 1939 r. wydały zarządzenie, nakazujące wszystkim Żydom w ciągu 8 dni opuszczenie miasta. Rozporządzenie cofnięto, gdy stwierdzono, że wyjechała ponad połowa rodzin. Większość z nich jednak powróciła¹⁴. Żydom, obok zorganizowanej, zinstytucjonalizowanej przez okupanta grabieży mienia, towarzyszyły „nieoficjalne” konfiskaty. Część mienia żydowskiego przejęła ludność polska (zwłaszcza po ucieczce wywołanej zarządzeniem z 18 XI 1939 r.).

¹² M. K a l l a s, *Opis...*, s. 307; *Jewrejskaja Encyklopedija*, t. 13, Petersburg, brw, s. 272–273; M. B o r u c k i, *Ziemia kujawska pod względem historycznym, jeograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 313–314; szerzej o ustawodawstwie antyżydowskim w czasach carskich np.: J. K i r s z r o t, *Prawa Żydów w Królestwie Polskim. Zarys historyczny*, Warszawa 1917; A. E i s e n b a c h, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX wieku. Studia i szkice*, Warszawa 1983.

¹³ CAW, DOK VIII, sygn. 371.8.283, Mapa...; Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu (dalej: UWPT), sygn. 4482, Opis gminy żydowskiej w Radziejowie z 1939 r. oraz budżet gminy na rok 1939; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego 1913*, Warszawa 1914, Dział I, tab. 4, s. 35; M. B o r u c k i, *Ziemia...*, s. 313–314; *Jewrejskaja...*, t. 11, s. 694; B. W a s i u t y Ń s k i, *Ludność żydowska w Polsce w XIX i XX wieku. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, tab. 2, s. 20–25; Z. G u l d o n, *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI–XVIII wieku. Studia i materiały*, Kielce 1990, s. 59; R. K o ł o d z i e j c z y k, *Miasta i mieszczaństwo w Królestwie Polskim w 1865 r. w świetle statystyki*, [w:] *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały*, t. 2, pod red. R. K o ł o d z i e j c z y k a, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 19–28. Dla 1939 r. dane źródłowe wyprodukowane w czasie trwania II wojny są sprzeczne. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej: AŻIH), American Joint Distribution Committee (dalej: AJDC), sygn. 242/J-31 podaje liczbę 630 osób; AŻIH, Relacja 301/372 — 625 osób; D. D a b r o w s k a, *Zagłada skupisk żydowskich w „Kraju Warty” w okresie okupacji hitlerowskiej*, „BŻIH”, 1955, nr 13–14, s. 167, autorka podaje 726 osób.

¹⁴ AŻIH, Relacja 301/372.

Żydów kierowano do przymusowej pracy. Zajmowali się porządkowaniem szkół wojennych. Z czasem utworzono stałe grupy robocze prowadzone przez radziejski Judenrat. W ich składzie znajdowali się młodzi, zdrowi i sprawni fizycznie mężczyźni. Obok wymiaru ekonomicznego, przymus pracy służył stopniowej degradacji psychicznej i fizycznej. Po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej, władze niemieckie 21 VII 1941 r. rozciągnęły obowiązek pracy na wszystkich mężczyzn niezależnie od wieku. Dzień później wysłano pierwszą grupę stu mężczyzn i dziewcząt do obozów pracy rozsianych na ogół na terenie Kujaw zachodnich (Borkowo, Broniewo, Glinno Wielkie, Łojewo, Radojewice, Janikowo i Inowrocław). Część z nich została zwolniona w październiku 1941 r. i powróciła do miasta. Obozy pracy dla Żydów (tzw. Julagi) miały charakter wyniszczający. Pracujący otrzymywali głodowe racje żywnościowe, fatalne warunki sanitarne, brak opieki medycznej, wyjątkowo ciężka praca fizyczna (prace polowe, melioracyjne, drogowe itp.) oraz nieliczenie się z życiem więźniów sprzyjały eksterminacji¹⁵.

Na ludność żydowską nałożono szereg ograniczeń związanych z poruszaniem się po mieście, wyjazdami poza jego granice. W końcu 1939 r. Żydów radziejskich oznakowano. Początkowo była to żółta opaska noszona na przedramieniu, którą zastąpiono białą opaską z niebieską tarczą (gwiazdą Dawida)¹⁶.

Wiosną 1941 r. utworzono w Radziejowie getto. Jego powstanie poprzedziło na przełomie 1939/1940 r. przesiedlenie wszystkich Żydów w okolice ul. Toruńskiej¹⁷. Czy koncentracja Żydów rzeczywiście zasługuje na określenie getto, pozostaje kwestią dyskusyjną. Pewne wydaje się być jedno. Dla Żydów, tak w Radziejowie, jak i poza nim, status dzielnicy rozciągającej się między ul. Toruńską

¹⁵ Yad Vashem. The Holocaust Martyrs and Heroes Remembrance Authority Archives w Jerozolimie (dalej: YV), sygn. 033/135, 033/1520; AŻIH, Relacja 301/372; AŻIH, AJDC, sygn. 210; *Sefer Yizkor le kedoshei ir Psaytsh korbonot ha Shoa*, wyd. M. B i l a v s k y, Tel Aviv 1974, s. 98–99; T. J a s z o w s k i, *Obóz na Bloniu w Inowrocławiu*, [w:] *Z badań nad eksterminacją Żydów na Pomorzu i Kujawach*, pod red. T. J a s z o w s k i e g o, Bydgoszcz 1983, s. 53–57; J. L i b i s z e w s k i, *Żydowskie obozy pracy przymusowej na terenie byłego powiatu inowrocławskiego*, [w:] *Z badań nad eksterminacją Żydów na Pomorzu i Kujawach*, pod red. T. J a s z o w s k i e g o, Bydgoszcz 1983, s. 45–52; Ch. F r i e d m a n, *Di geszichte fun jidisz ajszub in Ciechocinek*, [w:] *Włocławek we ha Swiwa. Sefer Zikaron*, b.m.w., 1967, s. 810.

¹⁶ AŻIH, Relacja 301/372; J. D a n i e l e w i c z, K. O r c z y k o w s k i, *Radziejów Kujawski w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, [w:] *Dzieje Radziejowa Kujawskiego*, pod red. J. D a n i e l e w i c z a, Bydgoszcz 1982, s. 92.

¹⁷ AŻIH, Relacja 301/372; AŻIH, Dział Dokumentacji (dalej: DD), Teczka „Radziejów”, List Burmistrza Miasta i Gminy Radziejów z 9 III 1992 r.; *List z radziejskiego getta z 20 lutego 1942 r. do Dwójry Szatan*, [w:] *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawskiego*, 1, oprac. R. S a k o w s k a, Warszawa 1997, nr 53; J. D a n i e l e w i c z, K. O r c z y k o w s k i, *Radziejów...*, s. 92.

i Szewską był bezsporny — to było getto. Starsza literatura neguje fakt istnienia getta w Radziejowie¹⁸.

Liczba ludności żydowskiej od kwietnia do grudnia 1940 r. wynosiła 630–632 osoby (w tym 83 uchodźców), w 1941 r. wzrosła, osiągając około 700 osób. Wzrost liczby Żydów był skutkiem przesiedleń i stopniowym niszczeniem małych, ościennych społeczności żydowskich¹⁹.

Likwidacja radziejskich Żydów rozpoczęła się wiosną 1942 r. Poprzedziła ją ostatnia zorganizowana na dużą skalę grabież żydowskiego mienia, przeprowadzona w sali miejscowej remizy strażackiej (26 I 1942). Wcześniej większość Żydów, przekupując urzędników, zdobyła zaświadczenia umożliwiające wyjazd z Radziejowa²⁰. Do 20 III 1942 r. wyjeżdżali, kierując się do Kłobucka i Częstochowy. Część z nich jednak zawróciła. Ponownie pojawili się w Radziejowie w marcu. Na dobę przed ostateczną likwidacją tego skupiska zgromadzono około 100 ostatnich Żydów w kościele farnym. W dniu 22 IV 1942 r. zostali wywiezieni samochodami, jak można sądzić, do obozu masowej zagłady w Chełmnie nad Nerem. Tylko w kwietniu 1942 r. uśmiercono tam 1580 Żydów z powiatu nieszawskiego (wówczas ciechocińskiego)²¹.

Pomoc udzielana Żydom w czasie II wojny miała na ogół ograniczony charakter. Ciężyły antagonizmy polsko-żydowskie sprzed wybuchu wojny (wzrost agresywności wystąpień antysemitycznych w latach trzydziestych), umiejętnie pod-

¹⁸ I. T r u n k, *Studie zu der geschichte jidn in „Warteland“ in der tekufa fun umkum (1939–1944)*, „Bleter far Gesichte“, t. 2, 1949, z. 1–4, s. 95; D. Dą b r o w s k a, *Zagłada...; J. D a n i e l e w i c z*, K. O r c z y k o w s k i, *Radziejów...*, s. 92.

¹⁹ AŻIH, Relacja 301/372; AŻIH, AJDC, sygn. 242/J-31; I. T r u n k, *Studia...*, s. 151–152. W źródłach pojawia się informacja, że w mieście w 1941 r. przebywało około 800 Żydów. Są to jednak, jak można sądzić, szacunki zawyżone.

²⁰ W. P o r z y c k i, *Posłuszni aż do śmierci (Niemieccy urzędnicy w Kraju Warty 1939–1945)*, Poznań 1997, s. 152. Za wystawianie Żydom przepustek w latach 1941–1942 skazano Waltera Foertscha, pełniącego urząd zastępcy komisarza urzędowego obwodu Radziejów, na 4 lata więzienia.

²¹ AŻIH, Relacja 301/372; *Pinkas ha kehilot. Poland. Encyclopaedia of Jewish Communities*, t. 4, Jerusalem 1989, s. 395; Ch. F r i e d m a n, *Di geschichte...*, s. 810; AŻIH, DD, Teczka „Radziejów”; J. B a r a n o w s k i, *Zagłada Żydów z Kraju Warty i z Europy zachodniej w Chełmnie nad Nerem*, [w:] *Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej*, Łódź–Konin 1995, s. 24 — Załącznik 1; D. Dą b r o w s k a, *Zagłada...*, tab. 10, s. 167. Ostatnia z autorek podaje, że zagłada Żydów z Radziejowa nastąpiła w Chełmnie między 10 a 11 VI 1942 r. Jest to, jak można sądzić, błąd edytorski lub nieświadome przeinaczenie daty z IV (kwietnia), zapisano czerwiec (VI). Data likwidacji byłaby „opóźniona” w stosunku do innych skupisk w powiecie nieszawskim (ciechocińskim) o około 2 miesiące. Wydaje się to jednak mało prawdopodobne. Większość źródeł zdaje się jednak potwierdzać datę 22 kwietnia. Niewiarygodna wydaje się informacja o likwidacji w połowie 1942 r. — J. D a n i e l e w i c z, K. O r c z y k o w s k i, *Radziejów...*, s. 92.

sycane przez Niemców, obawa przed represjami i wysiedleniem do Generalnego Gubernatorstwa, ograniczona działalność struktur Polskiego Państwa Podziemnego, wysoki i systematycznie rosnący odsetek Niemców²².

Ludność polska pozostawała na ogół bierna, ograniczając się do werbalnego wyrażania współczucia, doraźnej pomocy żywnościowej. Niewielu zdecydowało się na ukrywanie Żydów, ryzykując życiem. U rodzin polskich w Radziejowie i okolicach ukrywała się rodzina Frankenbergów, Jakub Grojnowski i jego dwie córki. Dzięki Polakom — Wacławowi Burzyńskiemu i Bonifacemu Zielonce, wystawiano Żydom fałszywe Ausweisy. Jeszcze inni pomogli uciec kilku Żydom. Niestety, zdarzały się także przypadki denuncjowania ukrywających się Żydów. Donos spowodował aresztowanie i zamordowanie radziejowskich sióstr — Sary i Estery²³. Miejscowi Niemcy czynnie przyczynili się do represji antyżydowskich. Wśród nich znaleźli się jednak i tacy, którzy pomagali Żydom. Postawy takie prezentował przybyły z Rzeszy do Radziejowa niemiecki urzędnik Westermann czy Volksdeutsch z Kruszwicy — Hansch, który pomagał wysyłać m.in. radziejowskich Żydów na roboty w głąb Rzeszy. U niemieckiego gospodarza ukrywał się Azryl Lubiński. Powody takiego postępowania Niemców pozostają w świetle relacji dwuznaczne. Mamy do czynienia bądź z bezinteresownym odruchem lub z zyskownym „dorabianiem” do urzędniczych pensji²⁴.

Po wojnie w Radziejowie osiedli tylko nieliczni Żydzi. W lipcu 1946 r. stanowili grupę 41-osobową, w październiku 1946 r. — 30, w listopadzie 1946 r. — 20, w grudniu 1949 r. pozostały tylko 4 osoby²⁵. Nieudana próba odtworzenia skupiska miała różnorodne przesłanki. Brak poczucia bezpieczeństwa, obok czynników psychologicznych (niemożność życia na „cmentarzu”, poczucie alienacji, chęć rozpoczęcia „nowego” życia w nowym miejscu), rodzinnych (utrata bliskich, chęć odnalezienia krewnych) i politycznych (utworzenie państwa Izrael, utożsamianie ogółu Żydów z komunizmem, niechęć zdecydowanej większości do no-

---

²² Szerzej o lokalnych uwarunkowaniach stosunków narodowościowych: Z. P a w l u c z u k, *Lata 1918–1939*, [w:] *Dzieje Radziejowa...*, s. 68–69, 78–79; J. D a n i e l e w i c z, K. O r c z y k o w s k i, *Radziejów...*, s. 90–91; W. S t a n k o w s k i, *Mniejszość niemiecka na Kujawach...*; T. K a w s k i, *Żydzi z Kujaw, ziemi dobrzyńskiej i Bydgoszczy...*

²³ AŻIH, Relacja 301/372; YV, sygn. 033/135; J. D a n i e l e w i c z, K. O r c z y k o w s k i, *Radziejów...*, s. 92–93.

²⁴ YV, sygn. 033/135; AŻIH, Relacja 301/372; AŻIH, DD, Teczka „Radziejów”, List J. Prusinowskiego z 9 III 1992 r.; Relacja państwa Wyrzykowskich z Osiecin (w posiadaniu autora). Informacje p. Wyrzykowskiej przekazała w 1941 r., żona członka Judenratu w Osiecinach — Petermutter; G. N o w i c k a, *Radziejowski holocaust*, „Gazeta Pomorska”, 1995, nr 27, s. 4.

²⁵ AŻIH, Centralny Komitet Żydów Polskich (dalej: CKŻP), Wydział Ewidencji i Statystyki, sygn. 254–262; AŻIH, CKŻP, Wydz. Organizacyjny, sygn. 19.

wego ustroju), wpłynęło na spadek liczebności Żydów²⁶. Z zagłady ocalało kilkunastu rodowitych radziejowskich Żydów. Pozostało na stałe tylko dwóch²⁷.

Najważniejszą rolę w życiu społeczno-politycznym ludności żydowskiej odgrywała gmina (*kahał*, *kehila*). O jej istnieniu w XVI w. świadczyła synagoga na „Piaskach za wiatrakami”, w południowej części miasta²⁸. W pierwszej ćwierci XIX w., jak się wydaje, kahał radziejowski odbudował już podstawowe elementy infrastruktury gminnej. Posiadał rzeźnię rytualne, bractwo pogrzebowe, mykwę, chasydzkie *klausn* i *sztiblech* (bożniczki i domy modlitw, studiów) mieszczące się na ul. Zachodniej i Objezdnej. W tym samym okresie wybudowano najprawdopodobniej także synagogę. Następną ufundował, w drugiej połowie lat trzydziestych XX w., jeden z synów radziejowskiego rabina Mazura, który pełnił swój urząd w końcu XIX i początkach XX w. Nową synagogę wybudowano w sąsiedztwie starej²⁹.

Gminy żydowskie miały charakter korporacji przymusowych. Mimo upływu wieków i zmieniających się uwarunkowań ustrojowych zachowały religijny charakter. W świetle międzywojennego ustawodawstwa gmina radziejowska należała do grupy gmin małych — liczyła poniżej 5 tys. członków. Władza spoczywała w rękach zarządu (początkowo 4-osobowego, od 1931 r. — 8-osobowego), w którego skład wchodził dodatkowo rabin.

W ostatnim, przed wybuchem wojny, Zarządzie Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Radziejowie zasiadali, obok rabina Chaima Benjamina Płatkiewicza: Josef Alje Radziejewski (sympatyk KPP), Josef Markowski (syjonista), Benjamin Jakub Łaski (sympatyk KPP), Jakub Kwiat (syjonista), Mojsze Szejman (syjonista), Dawid Lemel Żółty (Bund), Dawid Abramowicz (ortodoks), Szlojme

²⁶ APB, UWPT, sygn. 575, k. 13–14; Szerzej o lokalnych uwarunkowaniach tych zjawisk: T. K a w s k i, *Mniejszość żydowska...* Po zamordowaniu nocą z 29/30 IX 1945 r. dwóch Żydów w sąsiednich Osiecinach: Mosze Borkowicza i Moryca Gutowskiego Żydzi radziejowscy pospiesznie opuścili miasto.

²⁷ AŻIH, Alfabetyczny wykaz Żydów ocalałych z II wojny światowej. Lista nr 3, Warszawa 1947, maszyn. powielony; YV, sygn. 033/135; *National Registry of Jewish Holocaust Survivors*, Washington 1983; G. N o w i c k a, *Radziejowski...*, s. 4. Byli wśród nich: Aron Grabski, Natalia Klinbaum, Antoni Luniński, Mordka Salamski, Chana Służewska, Madzia Służewska, (?) Szanberg, Hanka Szer, Henryk Zeiger, Jerzy Żółty, Fiszer Grojnowski, Icek Lichtensztein, J. Markus, J. Markowski, Ezra Zajf, Sylwia Zeng, Majer Joachimowski, (?) Stupaj, Icek Rozentel.

²⁸ J. D a n i e l e w i c z, K. R o l i r a d, *Zarys dziejów Radziejowa do końca XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Radziejowa...*, s. 45.

²⁹ APB, UWPT, sygn. 4482, Stan majątkowy gminy żydowskiej w Radziejowie z 1938 r. przedstawiał się następująco: przy ul. Zachodniej — ogrodzony siatką plac o pow. 702 m², murowana synagoga kryta blachą o kubaturze 819 m³, przy ul. Objezdnej — plac o pow. 618 m², budynek mieszkalny, łaźnia z mieszkaniem, za miastem na trasie Piotrków–Radziejów mieścił się cmentarz z budynkiem o pow. 9547 m².

Józef Lubraniecki (Bund). Wybory do zarządu gminy żydowskiej (30 VIII 1936), jak pierwotnie przewidywano, nie odbyły się. Jedna z dwu zgłoszonych list zawierała poważne błędy, dlatego została przez starostę powiatowego unieważniona. Nowy zarząd przejął funkcję 4 X 1936 r. Przewodniczącym wybrano Mojsze Szejmana, który zastąpił na tym stanowisku Szmula Markowskiego³⁰.

W gminie, jak można sądzić na podstawie szczątkowej korespondencji i doniesień do władz nadzorczych, ścierały się wpływy tradycjonalistów religijnych z kręgu judaizmu rabinicznego i chasydów (Aguda Israel, bezpartyjni ortodoksi czasem wspierani przez religijnych syjonistów z Centrum Duchowego „Mizra-chi”) ze zwolennikami nurtów lewicowych (Ogólny Żydowski Związek Robotników „Bund”, komuniści), lewicowych syjonistów (Poalej Syjon), syjonistów (ogólnych i rewizjonistów), po zwolenników szeroko rozumianej laicyzacji i nielicznych asymilatorów. Mimo wszelkich animozji, czasem we władzach gminy dochodziło do niespodziewanych koalicji i sojuszy. W grę wchodziły nie tyle względy polityczne, religijne i światopoglądowe, co personalne i ambicjonalne.

Tabela 1

Stan majątkowy gmin wyznaniowych żydowskich w powiecie nieszawskim w 1939 r.

Gmina	Wartość majątku związanego z wykonywaniem kultu (zł)	Wartość majątku nie związanego z wykonywaniem kultu (zł)	Stan zadłużenia gminy (zł)	Liczba członków gminy opłacających składkę gminną	Wskaźnik % opłacających w stosunku do ogółu ludności
Aleksandrów					
Kujawski–	33 585	4 895	10 200	162	14,9
Nieszawa					
Ciechocinek–	32 207	5 445	18 949	235	24,4
Służewo	13 531	1 998	3 300	54	14,2
Osięciny					
Piotrków					
Kujawski	49 571	9 463	6 098	77	11,8
Radziejów	13 671	4 529	5 637	107	16,5

Źródło: APB, UWPT, sygn. 4482.

³⁰ APB, UWPT, sygn. 4483; Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku (dalej: APW), Starostwo Powiatowe Nieszawskie (dalej: SPN), sygn. 22, 26, 30, 31. Zastępcami zostali: Salomon Radziejewski (ortodoks), Hiler Śpiewak (syjonista), Mojsze Rozental (syjonista), Szmul Icek Markowicz (syjonista), Zelig Salamański (ortodoks), Dawid Grojnowski (ortodoks), Aron Grojnowski (ortodoks), Jakub Zelig Grojnowski (Bund). W skład ustępującego zarządu wchodził: Abram Grojnowski, Gabriel Szumiraj, Hersz Ber Żółty, Szmul Markowski, Izrael Walter, Jakub Kwiat, Mojżesz Szejman, Szlojme Kuczyński oraz rabin B. Płatkiewicz.

Gmina radziejowska należała do uboższych w powiecie niezawskim, jej zadłużenie było niewielkie, zaś fiskalizm mierzony odsetkiem osób pociągniętych do opłacania składek gminnych w stosunku do ogółu członków gminy pozostawał na umiarkowanym poziomie (tab. 1).

W czasie okupacji na czele władz gminnych (*Jüdische Gemeinde Radziejow*) stali: Manes Szejman (*Judenkommissar*), Jakub Łaski oraz Szmul Bursztyn³¹. Niemcy funkcje gmin żydowskich sprowadzili do fasadowości. Ich istnienie miało ułatwić kontrolowanie lokalnych społeczności żydowskich oraz stwarzać pozory, które w konsekwencji ułatwiały przeprowadzenie zagłady. W praktyce działalność radziejowskiej gminy ograniczała się do wykonywania poleceń władz niemieckich oraz rozdysponowania niewielkich środków przyznawanych przez American Joint Distribution Committee³².

Pierwsze żydowskie organizacje, działające poza strukturami kahalnymi (gminnymi), zaczęły powstawać w końcu XIX i w początkach XX w. Ich działalność miała najczęściej, aż do I wojny światowej, charakter nieformalny. Powstanie Drugiej Rzeczypospolitej przyczyniło się do ich organizacyjnego zalegalizowania i rozkwitu. Wśród żydowskich organizacji społeczno-gospodarczych działających w okresie międzywojennym należy wymienić: Żydowską Kasę Bezprocentowych Pożyczek „Gemilut Chesed” (zrzeszoną w Centralnym Towarzystwie Popierania Kredytu Bezprocentowego i Krzewienia Pracy Produktywnej wśród Ludności Żydowskiej w Polsce „Cekabe”)³³, Żydowską Bibliotekę i Czytelnię Społeczną³⁴ oraz oddziały: Związku Drobnych Kupców i Handlujących (zarejestrowany 12 VI 1925 r.) i Centralnego Związku Rzemieślników Żydów (na czele D. Rachwałski, następnie A. Fenigsztejn)³⁵. Organizacje te, obok działalności zawodowej, zajmowały się działalnością kulturalną i oświatową.

Wśród organizacji politycznych działających w Radziejowie największą aktywność w międzywojniu wykazywali syjoniści. Ich rola w życiu politycznym

³¹ AŻIH, AJDC, sygn. 242/J-31.

³² Tamże, w pierwszej połowie 1940 r. pomocy AJDC wynosiła dla Radziejowa 2 tys. marek niemieckich, w drugiej połowie roku skorzystało 150 osób na sumę 550 marek.

³³ APW, SPN-Dopływy, Sprawozdania sytuacyjne starosty powiatowego za marzec 1932 r. oraz za lipiec 1939 r. (dalej: Sprawozdania...); APB, UWPT, sygn. 2845. Zrzeszała w 1938 r. 57 członków, dysponowała kapitałem 8923,14. W 1937 r. udzieliła 83 pożyczek. We władzach zasiadali przedstawiciele Bundu. W lipcu 1939 r. wybrano nowy zarząd w osobach: Szmul Bursztyn (prezes), Lenas Żółty (zastępca), Mojżesz Szejman (sekretarz), Cudek Wilczyński (kasjer), członkami zarządu: Jakub Łaski, Rafał Szytygrys, Juda Radziejewski.

³⁴ APW, SPN-Dopływy, Sprawozdania... za styczeń 1932. We władzach zasiadali w początkach lat trzydziestych: Josek Kumer, Josek Markowski. Zrzeszała około 50 członków.

³⁵ APW, SPN, sygn. 6; *Związek Kupców. Centrala w Warszawie. Sprawozdanie za rok 1932*, br i mw, s. 6–61; „KIH” 1939.

systematycznie rosła. Cieszyli się dość znacznymi wpływami, zwłaszcza wśród młodszego i średniego pokolenia. Angażowali się na rzecz emigracji do Palestyny, działał też oddział funduszu pomocy biednym Żydom emigrującym do Palestyny „Keren Kajemet La Israel”³⁶. Syjoniści angażowali się w pracach Ligi Pomocy Pracującym w Palestynie³⁷. Syjoniści Ogólni z Radziejowa uczestniczyli w spotkaniu z członkami Komitetu Centralnego: Apolinarym Hartglasem, Polakiewiczem, Aszem, Wajemanem w dniu 18 II 1934 r.³⁸ Dzięki staraniom radziejowskich syjonistów: Josefa Kwiaty, Samuela Zajfa i Moryca Rozenfelda w 1929 r. utworzono Żydowską Bibliotekę i Czytelnię Społeczną³⁹. W umacnianiu wpływów syjonistów sprzyjała postawa rabina Ch.B. Płatkiewicza, który sympatyzował z ideologią narodowo-żydowską. Istniał także prowadzący szeroko zakrojoną działalność prosyjonistyczną oddział żydowskich skautów zgrupowanych w „Haszomer Hacair”⁴⁰. W 1930 r. utworzono sekcję piłkarską klubu sportowego „Makabi”⁴¹. Dużymi wpływami cieszył się Bund. Znanymi aktywistami byli: Izak Salamański, Jakub Łaski, Aron Grabski, Mosze Stupaj⁴². Z inicjatywy działaczy tego środowiska powstało Stowarzyszenie Robotnicze Wychowania Fizycznego „Jutrznia”. W latach trzydziestych próbę wyparcia ich wpływów podjęli Żydzi, zwolennicy Komunistycznej Partii Polski (KPP)⁴³. Około 1930 r. zainicjowali oni powstanie komórek Komunistycznego Związku Młodzieży Polskiej (KZMP)

³⁶ APW, SPN, sygn. 396, Sprawozdania... za grudzień 1933. Delegaci z 25 miast, w tym i Radziejowa, uczestniczyli w zjeździe okręgowym „Keren” we Włocławku w dniach 25–26 XII 1933 r.

³⁷ APW, SPN, sygn. 388a, Sprawozdania... za kwiecień 1933 r. Oddział Ligi Pomocy Pracującym w Palestynie z Radziejowa był reprezentowany podczas zjazdu regionalnego we Włocławku w dniu 13 IV 1933 r.

³⁸ APW, SPN, sygn. 399, Starosta Powiatowy do UWW z 21 II 1934. Spotkanie odbyło się we Włocławku z udziałem delegacji kilkunastu miejscowości z Pomorza i Kujaw m.in.: Aleksandrowa Kujawskiego, Piotrkowa Kujawskiego.

³⁹ APW, SPN-Dopływy, Sprawozdania... za styczeń 1932; APW, SPN, sygn. 7, k. 121; APW, SPN, sygn. 393, Sprawozdania... za styczeń 1936. W pierwszym zarządzie zasiadali: Iceek Markowicz, Joel Salamański, Joel Rachwałski, J. Łęczycka, Chune Żółty, Hana Grojnowska, Jakub Łaski, Samuel Zajf, Majer Łaski, Lewek Żółty. Zrzeszała 57 członków.

⁴⁰ APB, UWPT, sygn. 4496, Wykaz rabinów powiatu nieszawskiego z XII 1938 r.; APW, SPN, sygn. 31, k. 13. Chaim B. Płatkiewicz (ur. 20 XII 1883 r. w Lubotyniu – zm. ?), s. Abrahama Icka i Szejny z domu Perl. Obiór na rabina potwierdził decyzją z 9 V 1925 r. wojewoda warszawski. Wcześniej pełnił urząd rabina w Wąsewie (pow. Ostrów Mazowiecki). Żonaty, troje dzieci.

⁴¹ R. J a r z e m b o w s k i, *Włocławski sport*, Włocławek 1992, s. 44.

⁴² APW, SPN, sygn. 388, Sprawozdania... dla UWW z 10 IV 1932.

⁴³ Z. P a w l u c z u k, *Lata 1918–1939*, [w:] *Dzieje Radziejowa...*, s. 75.

oraz Międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom (MOPR)⁴⁴. Komuniści próbowali opanować organizacje społeczne i gospodarcze. Częściowo opanowali zarząd biblioteki żydowskiej oraz „Jutrzni”. Niewielkie wpływy mieli we władzach „Gemilus Chesed”. Znanymi działaczami komunistycznym w mieście byli: Abram Fenigstein (kierował Komitetem Miejskim KPP), Hana Grojnowska, Joel Salamański, Rywen Markowski (sekretarz KZMK i skarbnik MOPR)⁴⁵. W wyborach do władz gminy żydowskiej w 1936 r. członkowie KPP, jako jedyni w powiecie, wprowadzili dwóch swoich przedstawicieli do zarządu, dzieląc się mandatami z syjonistami (4), ortodoksami (1) i Bundem (2)⁴⁶.

Żydzi odgrywali istotną rolę w życiu gospodarczym Radziejowa i okolic. W 1928 r. wykupili 36% patentów przemysłowo-handlowych, w tym — w dziale przemysłowym 11,1% i 39,5% w handlu (tab. 2).

Tabela 2

Struktura wyznaniowa nabywców patentów do Izby Przemysłowo-Handlowej w obwodzie radziejowskim w 1928 r.

Rodzaj patentu	I kategoria patentów*			II kategoria patentów**		
	ogółem	chrześcijan	żydów	ogółem	chrześcijan	żydów
Przemysł	–	–	–	54	48	6
Handel	22	16	6	355	212	143
Banki	–	–	–	–	–	–
Ogółem	22	16	6	409	260	149

*I kategoria patentów przemysłowych odpowiada świadectwom I, II, III grupy, I kategoria patentów handlowych oraz bankowo-ubezpieczeniowych odpowiednio I i II grupy

** II kategoria patentów przemysłowych odpowiada świadectwom IV, V, VI, VII, VIII grupy oraz bankowo-ubezpieczeniowej III i IV grupy

Źródło: W. T r z c i ń s k i, *Struktura wyznaniowa wyborców (nabywców patentów) do Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie*, „Kwartalnik Statystyczny”, t. 8, 1931, z. 1, s. 92–98.

Podstawowym źródłem utrzymania radziejowskich Żydów pozostawał handel. Niektórzy jeszcze w XIX w., po wyjeździe z miasta, dorobili się znaczących

⁴⁴ Archiwum Akt Nowych, Urząd Wojewódzki Warszawski, sygn. 276/III-11, Stan organizacyjny KPP z I półrocza 1930 z woj. warszawskiego; APN, SPN, sygn. 393, Sprawozdania... za styczeń 1936 r.; APW, SPN-Dopływy, Sprawozdania... za grudzień 1930. Z ruchem komunistycznym sympatyzowali m.in.: Rywem Markowski, Nusen Grojnowski, Lajb Paręczewski.

⁴⁵ APN, SPN, sygn. 388, Sprawozdania... do UWW z 10 II oraz z 10 IV 1932 r.; APW, SPN, sygn. 7, k. 121; APW, SPN-Dopływy, Sprawozdania... za styczeń 1932.

⁴⁶ APW, SPN, sygn. 31, k. 13.

kapitałów, np. Ludwik Wolfson w Warszawie⁴⁷. Handlem na większą skalę zajmowali się m.in.: spółka Naftali Łęczycki i Josef Cohn (materiały budowlane), Uszer Kuczyński i Abram Cohn (zboże), Lajb Erdwajn i Szmul Grojnowski (bydło i konie), Szmul Nejman (skóry), Ojzer Rachwalski, Aron Łaski, Mosze Rozental. Niekiedy Żydzi monopolizowali niektóre branże sprzedaży, jak pośrednictwo w handlu artykułami rolnymi (głównie zbożem, bydłem), wyrobami galanteryjnymi. Prym wiodły rodziny: Markowskich, Wagnerów, Walterów, Zajfów, Frankenbergów, Kwiatów, Rozentalów. Ubraniami gotowymi handlowali: Stupajowie, Szumirajowie. Mniejszy udział mieli Żydzi w handlu obuwem (Rozentalowie), rękodziełem użytkowym (Markowscy, Rachwalscy), artykułami spożywczymi (rodziny: Kwiatów, Szejmanów, Złotnickich)⁴⁸.

W życiu gospodarczym, obok działalności handlowej, istotną rolę odgrywało rzemiosło. W powiecie nieszawskim wykonywanie zawodów rzemieślniczych stanowiło w okresie międzywojennym źródło utrzymania dla 28% ludności⁴⁹. Już w końcu XVIII w. przybywający do Radziejowa Żydzi najczęściej reprezentowali zawody rzemieślnicze. Byli wśród nich: rzeźnicy, krawcy i felczer⁵⁰. Dopiero następnymi przybyszami wyznania mojżeszowego w XIX w. podjęli rywalizację handlową z ludnością chrześcijańską.

W okresie międzywojennym znanymi rzemieślnikami branży rzeźniczej byli: Grojne i Mojsze Grojnowski, Szaja Zelig, Fajwisz Złotnicki; piekarzami: Aron Lesiński, Efraim Kołtoński, Ber Żółty, Aron Salomończyk, Józef Służewski; krawcami: Chaim Salomoński, Mosze Stupaj, Menachem Kuczyński. Komunikację między Radziejowem a Nieszawą, Piotrkowem Kujawskim, Osięcinami zapewniali Szlama Kotowski, Tobiasz Drobiński, Hersz Ajzyk. Zegarmistrzostwem parą się Izrael Walter, fryzjerstwem Wolf Warenbaum i Icek Radziejowski⁵¹.

Drugą, po żydowskiej, źródłowo wcześniej potwierdzoną grupą wyznaniową w Radziejowie byli husyci. Ich zwolennikiem był mieszczanin Jaroszek oraz miejscowy ksiądz Adam. Tego ostatniego oskarżono o szerzenie herezji husyckiej. Ponieważ nie wyrzekł się swoich przekonań, został uznany heretykiem (18 IX 1499)

⁴⁷ A. W e i n, *Ograniczenie napływu Żydów do Warszawy (1815–1862)*, „BŻIH”, 1964, nr 49, s. 24, przyp. 70.

⁴⁸ *Księga adresowa Polski (wraz z Wolnym Miastem Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa 1929*, Warszawa, brw, s. 2028; „Goniec Kujawski” z 3 VII 1917; „Kreis-Blatt für Verwaltungsbezirk (Kreise Włocławek und Nieszawa)”, 1916, nr 73, s. 13–14; 1917, nr 80, s. 29–31; nr 89, s. 11.

⁴⁹ „Rolnik Nieszawski”, 1931, nr 21, s. 5; „Głos Nieszawski”, 1933, nr 25, s. 8.

⁵⁰ J. D a n i e l e w i c z, K. R o l i r a d, *Zarys...*, s. 45.

⁵¹ *Księga adresowa...*, s. 2028; „Kreis Blatt für den Verwaltungsbezirk (Kreise Włocławek und Nieszawa)”, 1916, nr 73, s. 14; 1917, nr 80, s. 31, nr 89, s. 11.

i spalony na stosie⁵². Niebawem pojawili się wraz z reformacją luteranie i kalwini. Zyskali możnych, szlacheckich protektorów w osobach m.in.: Rafała Leszczyńskiego, Jana Niemojewskiego, Jakuba Niemojowskiego, Andrzeja Prażmowskiego, Jana Krotoskiego, Andrzeja Krotoskiego⁵³. Dzięki szlacheckim inicjatywom w drugiej połowie XVI w. zbory protestanckie funkcjonowały w kilkunastu miejscowościach na Kujawach, m.in. w Radziejowie oraz w jego pobliżu: Płowcach i Broniewie⁵⁴. Inicjatorem powstania w 1554 r. zboru kalwińskiego w Radziejowie był R. Leszczyński. Jego pierwszym superintendentem kujawskim został Andrzej Prażmowski. Widząc konieczność utworzenia w kraju wyższej uczelni różnowierczej wykupił za ponad 6000 złp szereg domów i placów w Radziejowie. W oparciu o tę infrastrukturę założył seminarium dla kandydatów na ministrów. Wspólnie z istniejącą już świecką szkołą kalwińską naukę pobierało tam 50 synów szlacheckich oraz 30 Szkotów i Niemców pochodzących z Gdańska. W szkole kalwińskiej w 1598 r. kształciło się 40 uczniów, nauczało 3 profesorów. Rozkwit szkoła zawdzięczała pochodzącemu z Halle Walentemu Kurio. „Złote lata” szkoły przydały na okres 1560–1615. Rola zboru wzrosła po przyjęciu wypędzonych (na mocy edyktu parczewskiego z 1564 r.) z Wielkopolski innowierców obcego pochodzenia. R. Leszczyński jako starosta radziejowski zakazał ich prześladowań, udzielił pełnych uprawnień obywatelskich. Kres istnienia zboru przypadł na rok 1615. Z inicjatywy Wojciecha Słupskiego w dniu 26 marca podpalono budynki zboru. Niebawem zamknięto szkołę i seminarium⁵⁵. Niedaleko Radziejowa, w Borucinie koło Osiecin, w latach 1585–1614 istniał, drugi co do wielkości i znaczenia po Niemojewie, zbor arikański⁵⁶. W tym okresie w Radziejowie zaczęli osiadać nieliczni Szkoci parający się na ogół handlem⁵⁷.

Na stopniowe ograniczanie roli przedstawicieli mniejszości wyznaniowych wpłynął edykt, zakazujący osadnictwa innowierczego w Radziejowie z 1609 r. O jego egzekwowaniu zdaje się świadczyć fakt niewystępowania w spisie 1793 r. innych wyznań niż katolickie⁵⁸. Ponowny wzrost znaczenia mniejszości wyzna-

⁵² J. M a c e k, *Husyci na Pomorzu i Kujawach*, Warszawa 1955, s. 174, 190; P. K r a s, *Husyci w piętnastowiecznej Polsce*, Lublin 1998, s. 130–163; J. S z w e d a, A. S z w e d a, *Z dziejów husytyzmu na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 14, 2000, s. 37–68.

⁵³ L. D o m b e k, *Reformacja...*, s. 67, 82, 87.

⁵⁴ Tamże, s. 59; Z. G u l d o n, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964, mapa pt. Podziały administracyjne Kujaw w drugiej połowie XVI wieku.

⁵⁵ L. D o m b e k, *Reformacja...*, s. 63, 81, 87.

⁵⁶ Tamże, s. 67, 70–71.

⁵⁷ Za informację dziękuję pani mgr Anecie Głowackiej.

⁵⁸ S. C a c k o w s k i, *Miasta dobrzyńskie i kujawskie w końcu XVIII i na początku XIX wieku (1793–1807)*, Włocławek 1995, tab. 10, s. 52.

niowych i narodowych nastąpił wraz z przyłączeniem Radziejowa do Królestwa Pruskiego (do 1807 r.) i późniejszymi działaniami podejmowanymi przez władze Królestwa Polskiego (po 1815 r.), których celem był wzrost uprzemysłowienia i urbanizacji⁵⁹.

W 1858 r. mieszkało w Radziejowie 79 Niemców (4,9% ogółu mieszkańców), w 1921 r. ich liczba zmniejszyła się do 10 osób (0,3%)⁶⁰. Zmniejszenie się liczby Niemców było wywołane spadkiem znaczenia miasta, konkurencyjnością ekonomiczną Żydów, rozwojem ościennych miast i miejscowości (Włocławka, Przedcza, Aleksandrowa Kujawskiego, Ciechocinka) oraz postępującymi procesami asymilacyjnymi. W przeciwieństwie do Żydów, którzy zajmowali się handlem i rzemiosłem, Niemcy radziejowscy odgrywali pewną rolę w miejscowym przemyśle przetwórczym i rolnictwie. Ferdynand Lange prowadził młyn, Edmund Lange — olejarnię i duże gospodarstwo rolne.

W większości Niemcy pozostawali ewangelikami⁶¹. Początkowo należeli do gminy ewangelickiej w Chodczu, erygowanej w latach 1800/1801. W latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX w. podlegali najprawdopodobniej bliżej położonej parafii ewangelicko-augsburskiej w Nieszawie, powstałej w 1838 r. Posiadali wydzieloną kwaterę grzebalną na lokalnym cmentarzu parafialnym⁶².

W XIX w. zaczęli osiedlać się w Radziejowie Rosjanie i Rusini (Ukraińcy), których w większości możemy utożsamiać z wyznawcami prawosławia. W po-

⁵⁹ Szerzej: J. Wąsicki, *Kolonizacja niemiecka w okresie Prus Południowych 1793–1806*, „Przegląd Zachodni”, 1953, nr 9–10; A. Różański, *Próba określenia liczby imigrantów niemieckich przybyłych na teren Królestwa Kongresowego*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 10, 1948 s. 185–203. W latach 1793–1806 osiedliły się w okolicach Radziejowa 32 rodziny niemieckie (155 osób) pochodzące głównie z Wirtembergii. Równoległe do kolonizacji rolniczej prowadzono zorganizowane osadnictwo miejskie. Skala tego ostatniego była jednak znacznie mniejsza. Powstawały także nowe parafie ewangelickie w sąsiednim Strzelnie (1788), Inowrocławiu (1806), Kruszwicy (1845) — szerzej: A. Werner, J. Steffani, *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Lissa 1904, s. XI, s. 171 i n.

⁶⁰ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, F. Sulimierskiego, t. 9, Warszawa 1888, s. 464; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 1, Warszawa 1925, s. 95–96.

⁶¹ J. Danielewicz, K. Orczykowski, *Radziejów...*, s. 90.

⁶² E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen 1555–1939*, br i mw; J. Kłaczko, *Rozwój organizacyjny parafii ewangelickich na Kujawach wschodnich w pierwszej połowie XIX wieku ze szczególnym uwzględnieniem Chodcza i Przedcza*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 14, 2000, s. 76–77. W sąsiedztwie Radziejowa krzyżowały się w okresie międzywojennym granice trzech diecezji ewangelicko-augsburskich. Do płockiej przynależały m.in.: Chodecz, Przedecz; kaliskiej: Izbica Kujawska i Sompolno; do wielkopolskiej: Nieszawa i Włocławek.

czątkach XX w. było ich 17, w początkach lat dwudziestych XX w. niewiele mniej. Związani byli z instytucjami prawosławnymi w Aleksandrowie Kujawskim⁶³.

W historię miasta mniejszości narodowo-wyznaniowe wpisały się dwukrotnie. Pierwszy okres wiązał się z osadnictwem żydowskim i upowszechnianiem się wyznań reformowanych. Zakończył się w XVI i początkach XVII w. usunięciem Żydów (1546) oraz pozostałych innowierców (1609). Kolejny raz mniejszości zaznaczyły swoją obecność w XIX i XX w. Kres ich bytności przyniosła II wojna światowa. Wymordowano Żydów, nieliczni ocaleni nie powrócili do miasta lub opuścili je w latach czterdziestych. Niemcy bądź zostali ewakuowani w głąb Rzeszy na przełomie 1944 i 1945 r. lub byli wysiedleni w następnych latach. Pozostali tylko nieliczni.

Istotną rolę w życiu miasta odgrywali zwłaszcza Żydzi, za sprawą zaangażowania w wymianę handlową i produkcję rzemieślniczą. Nadawali kolorytu swoją odrębnością kulturową, językową i wyznaniową. Zorganizowali, jak na warunki niewielkiego miasta, prężnie działające i różnorodne organizacje polityczne, zawodowe, kulturalne, sportowe i charytatywne.

---

⁶³ *Skorowidz miejscowości...*; B. Ziółkowski, *Prawosławie na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w XIX i XX wieku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 14, 2000, s. 107.

Aneks

Spis Żydów sporządzony przez burmistrza miasta Radziejowa z 5 kwietnia 1940 roku*

Nazwisko i imię	Frankenbrg Moszek	Grojnowski Michał
Abramowicz Szymon	Frankenbrg Szpryncna	Grojnowski Manes
Appel Hiller	Frankenbrg Aron	Grojnowska Liba
Breuer Chaim	Frankenbrg Ita Łaja	Grojnowski Jankiew
Breuer Chawa	Frankenbrg Sara	Grojnowska Bajła
Breuer Szajna Sura	Frankenbrg Dobryś	Grojnowska Ajdel
Breuer Hinda	Frankenbrg Gołda	Grojnowska Rachel
Breuer Hudes Ryfka	Frydman Izaak	Grojnowska Frajda
Breuer Moszek Ber	Frydman Sura	Grojnowski Efroim Fiszel
Breuer Ruchel Froma	Frydman Rozalia	Grojnowski Jankiew
Breuer Rachel	Frydman Jakub	Grojnowski Mojsze
Bursztyn Szmul	Frydman Hudes	Grojnowski Abram
Bursztyn Sara	Frydman Chawa Łaja	Grojnowska Udel Perel
Bursztyn Frida	Frydman Estera Cyrla	Grojnowski Jankiew
Bursztyn Josef	Feldman Joszua	Grojnowska Łaja
Berkowicz Szmul	Feldman Bajła	Grojnowska Krusa
Berkowicz Fajga	Feldman Dawid	Grojnowski Zalman
Berkowicz Michła	Feldman Nicha	Grojnowska Charlotta
Bądźdrów Fajwuś	Feldman Sara	Grojnowski Ajzyk
Bądźdrów Brucha	Feldman Rywen	Grojnowski (?)
Białogłowski Abram	Fenigsztajn Abram	Grojnowska Chawa
Białogłowska Dora	Fenigsztajn Chaja	Grojnowska Sura
Cadok Margot	Fenigsztajn Stefania	Grojnowski Joel Lajb
Doch Ita	Frankenberg Jakow	Grojnowska Chaja
Doch Estera	Grojnowski Lajb	Grojnowska Fajga
Dajcz Jakub	Grojnowska Szajna Rojzl	Grojnowski Sucher
Dajcz Michła	Grojnowska Łaja	Grojnowska Ruchel
Dajcz Kalman Hersz	Grojnowska Sura Rywka	Grojnowski Jankiel
Dajcz Łaja	Grojnowski Szmul Zyskind	Grojnowska Ruchel Łaja
Dajcz Azriel	Grojnowski (?)	Grojnowska Estera
Dajcz Lajb	Grojnowska Chana	Grojnowski Icek Mojsze
Dajcz Estera	Grojnowski Abram	Grojnowska Hinda
Dajcz Izrael	Grojnowska Liba	Grojnowski Chaim
Dajcz Moszek	Grojnowski Aron	Grojnowska Gołda
Dajcz Rywka	Grojnowska Ajde	Grojnowski Szlama
Dajcz Frajda	Grojnowski Szmul Fiszel	Grojnowska Bajła
Dajcz Abram	Grojnowska Estera	Grojnowski Hersz
Dajcz Dawid	Grojnowska Chana Nachła	Grojnowska Frymet
Dajcz Icek	Grojnowska Chaja	Grojnowski Grojnem
Dobrzyńska Rojza	Grojnowski Mojsze Aron	Grojnowska Chana
Erdwajn Mojsze Hersz	Grojnowski Lajzer	Grojnowska Bajła
Erdwajn Tauba	Grojnowska Estera Liba	Grojnowski Mojsze
Erdwajn Szmul Grojnem	Grojnowski Izrael	Grojnowska Nechła
Erdwajn Abram	Grojnowska Łaja	Grojnowski Jakub Zelig
Erdwajn Arje Nachme	Grojnowski Zalman	Grojnowska Estera
Erdwajn Marjem	Grojnowski Mojsze Dawid	Grojnowski Majlech Szymon
Erdwajn Lajbuś	Grojnowska Cyrla	Grojnowski Josef
Erdwajn Chaim	Grojnowski Wolf	Grojnowska Łaja
	Grojnowska Ela Estera	Grojnowska Szajna

* Zachowano kolejność zapisu, pisownię oraz wytłuszczenia.

Grojnowski Dawid	Izbicki Abe Lajzer	Kominkowski Jakub
Grojnowska Chana	Joachimowicz Rojza	Kominkowska Chana Rut
Grojnowska Adina	Joachimowicz Majer Lajb	Kominkowska Dwojra
Grojnowski Szoel	Joachimowicz Rafael	Kwiat Szymon
Grojnowska Chaja Rojza	Joachimowicz Krusa	Kwiat Rojza
Grojnowska Ruchel Łaja	Joachimowicz Josze	Leszczyński Icek
Grojnowski Grojnem	Joachimowicz Sura	Leszczyńska Sarna
Grojnowski Szmul	Jakubowski Szulim	Leszczyńska Hinda Michla
Grojnowska Bajła	Jakubowska Rywka	Leszczyński Mojsze Lajb
Grojnowski Naftali	Jakubowski Icek	Lubowska Chana
Grojnowski (?)	Jakubowski Lajb	Lajzerowicz Jankiew
Grojnowska Cywia	Kumer Josef	Lajzerowicz Rojza
Grojnowski Michal	Kumer Frajda	Lajzerowicz Ber Icek
Grojnowska Brucha	Kumer Icek	Lajzerowicz Chana
Grojnowski Dawid	Kumer Alje	Lubraniecki Benjamin Sz.
Grojnowski Nusen	Kumer Lajzer	Lubraniecka Ita Rywka
Grojnowski Icek Hersz	Kumer Ita	Lubraniecki Hersz Jakub
Grojnowski Alje	Kumer Icek	Lubraniecka Gelda
Grojnowska Sura Pesa	Kumer Chana	Lubraniecki Josef
Grojnowska Toba	Kumer Roza	Lubraniecki Aron Mordka
Grojnowski Mojsze	Kon Sucher	Lubraniecki Chaim Fałek
Grojnowska Frymet	Kon Dobrysz	Lubraniecki (?)
Grojnowska Chana	Karcewicz Icchak	Lubraniecki (?)
Grojnowski Josef Grojnem	Karcewicz Sura Rywka	Lubraniecki (?)
Grojnowski Abram	Karcewicz Gołda	Lubraniecka (?)
Grojnowska Rywka	Kwiat Jakub	Lubraniecki Abram Szoel
Grojnowska Marjem	Kwiat Rywka	Lubraniecki Szlojme
Grojnowski Fiszel	Kwiat Efroim	Lubraniecka Jochewed
Grojnowski Lajb	Kwiat Sara	Lubraniecka Szajna
Grojnowski Jojne Mojsze	Krotoszyński Jakub	Lubraniecka Dwojra
Grojnowski Henoch	Krotoszyńska Rywka	Lichtensztein Fajbuś
Grabski Alje	Krotoszyński Lajb	Lichtensztein Rajzel
Grabska Dwojra	Klingbaum Hinda	Lichtensztein Icek Ajzyk
Grabski Aron Zysman	Klingbaum Ide	Lichtensztein Hinda Ruchla
Grabski Ide Jankiew	Klingbaum Nechla	Lichtensztein Jakub L.
Grabski Hune Mordka	Klingbaum Fojgel	Lichtensztein Szoszana
Grabska Hana	Klingbaum (?)	Leszczyński Jakub
Gimpel Sucher	Klingbaum (?)	Leszczyński Icek
Gimpel Frymet	Klingbaum (?)	Lubiński Zachariasz
Gimpel Rachela Łaja	Klingbaum Jet	Lubińska Sura
Gimpel Moszek	Kuperschmidt Icek	Lubiński Hersz Ber
Gimpel Rywka Hinda	Kuperschmidt Perel	Lubiński Szmul
Gimpel Chaim	Kuperschmidt Ita Sura	Lubińska Cyrel
Glicensztajn Menachem	Kuperschmidt Estera Chaja	Lubiński Izrael
Glicensztajn Cypra	Kuperschmidt Froim	Leszczyńska Simela
Goldman Szojne	Kohn Josef	Leszczyńska Rachna
Goldman Juel	Konh Frajda	Lewin Majer
Handelsman Ber	Kuczyński Fiszel	Lewin Gołda
Izbicki Ber	Kuczyńska Marjem	Lewin Hersz
Izbicki Kasriel	Kuczyński Jojne	Łaski Benjamin
Izbicka Dwojra	Kuczyńska Mirel	Łaski Szajndel
Izbicki (?)	Kuczyńska Hendel	Łaski Ita
Izbicki (?)	Kuczyński Abram Jakiew	Łaski Zelig
Izbicka Nachla	Kuczyńska Chana	Łaski Chaim
Izbicki Baruch Wolf	Kuczyński Szulim	Łaski Sura

- Łaski Dawid Szlama
 Łaski Malka
 Łaski Szaje
Lederman Abram
 Lederman Gena
 Lederman Lajb
Lajner Sura
Lubraniecki Lajb
Lubiński Zalman
Łęczycki Naftali
 Łęczycka Zysa Sura
Markowski Hajman
 Markowska Estera
 Markowski Abram
 Markowski Alje Hersz
 Markowski Josef Majer
 Markowska Śladka
 Markowska Marjem
 Markowski Abe Lajb
 Markowska Machla
 Markowska Fojgel
 Markowski Mojsze Abram
 Markowska Jeta
 Markowski Jakub Ide
 Markowska Estera
 Markowski Michał
 Markowski Szmul
 Markowska Tauba
 Markowski Ide Josef
 Markowski Abram
 Markowski Enoch
 Markowski Majer
 Markowski Icek Ajzyk
 Markowski Mojsze
 Markowski Lajb Ide
 Markowski Abram Alje
 Markowska Hana
Michalski Rywem
 Michalska Ita
 Michalski Ber
 Michalska Jeta
Markowska Szajna Bluma
 Markowska Pesa Mindel
 Markowski Abram Jakiew
 Markowski Ajzyk
 Markowski Izrael Sz.
 Markowski Izrael
Markowski Mojsze
 Markowska Szprynca
 Markowski Josef
 Markowski Abram Mordka
 Markowska Estera
 Markowski Ester Marjem
 Markowska Zolda
 Markowski Lajb
 Markowska Szprynca
 Markowski Icek Aron
 Markowska Frymet
 Markowska Ester
Markowicz Malka
Markowski Alje
 Markowska Elka
 Markowski Arje Fajbuś
 Markowski Rywen
 Markowska Ruchla Łaja
 Markowski Icek Mojsze
 Markowska Rywka
Markowicz Szmul Icek
 Markowicz Hendel
 Markowicz Rywen
 Markowicz Chuna
 Markowicz Marjem
Mogilnicka Hana
 Mogilnicka Sura
Mogilnicki Efroim
Nejman Szymon
 Nejman Machel
 Nejman Gitla
 Nejman Szmul Manes
 Nejman Azryel Sucher
 Nejman Binem
 ]Nejman Malka Chawa
Nasielski Józef
 Nasielska Fojgel Gołda
 Nasielska Marjem
 Nasielska (?)
 Nasielski (?)
Osięciński Wolf
 Osięcińska Estera
 Osięciński Sine
 Osięciński Hersz
 Osięcińska Chawa
Platkiewicz Benjamin
 Platkiewicz Syne Łaja
 Platkiewicz Tauba
 Platkiewicz Salomon Menachem
Poznański Kopci
 Poznańska Kajla Bajla
 Poznańska Chawa
Poczciwa Marjem
Radziejowska Cerka
 Radziejowska Sura Ita
 Radziejowski Rywen
 Rozental Moszek
 Rozental Ita
 Rozental Fajwel
 Rozental Mendel Gerszon
 Rozental Fojgel
 Radziejowska Masza
 Radziejowska Hinda
 Radziejowski Izrael
 Radziejowska Gitla
 Radziejowski Aron
 Radziejowska Ruchel Łaja
 Radziejowski Boruch
 Radziejowski Symche
 Radziejowska Szprynca
 Radziejowska Ide
 Radziejowska Frajda Ruchla
 Radziejowski Icek Hersz
Radziejowski Abram
 Radziejowska Ela
 Radziejowska Sura
 Radziejowski Josef Alje
 Radziejowska Estera
Ronczkowski Alje
Rozenkranc Estera
Szejman Rywka
 Szejman Chaja Łaja
 Szejman Fiszel
 Szejman Gitel
 Szejman Hinda
 Szejman Sura
 Szejman Masza
 Szejman Manes
 Szejman Dawid
 Szejman Estera Gołda
 Szejman Wolf
 Szejman Mojsze
 Szejman Ita
 Szejman Pinchas
 Szejman Marjem
 Szejman Dawid
Stankiewicz Rojza
Szymański Lajb
Salamończyk Aron
 Salamończyk Tauba
 Salamończyk Michla
 Salamończyk Michla
 Salamończyk Szymon
 Salamończyk Rywka
 Salamończyk Dwojra
 Salamończyk Chana Łaja
 Salamończyk Fojgel
 Salamończyk Iska
 Salamończyk Marjem
Służewski Josef
 Służewska Chana
 Służewski Motel
 Służewska Bina Chaja
Szlamiński Zalman
 Szlamińska Jenta
 Szlamiński Icek Majer
 Szlamiński Henocho
 Szlamiński Pinchas

Szlamiński Jakub	Śpiewak Ita Sura	Wiktorowicz Szajna
Szlamiński (?)	Śpiewak Mojsze	Wesołowski Szymon
Szlamiński Szmul	Szejnberg Aba	Wesołowska Frymet
Szlamińska Bajla	Szejberg Ruchel	Wesołowska Ester Bajla
Szlamińska Brucha	Szejnberg Edgar	Wesołowski Ide
Szlamiński Lajb	Sztyglic Rafal	Wesołowska Krusa
Salomoński Zelig	Sztyglic Ita	Wózek Rojza
Salomońska Ides	Sztyglic Hinda	Wózek Chawa
Salomoński Aron	Sztyglic Iska	Wózek Mojsze
Salomoński Mordche	Szajak Gedalie	Wózek Abram
Salomońska Chune	Szajak Bine	Wózek Łaja
Salomońska Rywka	Szajak Estera	Wózek Manele
Salomońska Barbara	Stupaj Sura	Wózek Rywka Chana
Szumiraj Hersz	Stupaj Lajzer Dawid	Wózek Dwojra
Szumiraj Gitla	Stupaj Azriel	Wózek Chaim Szmul
Szumiraj Ruchel Łaja	Stupaj Abram	Wózek Cyrla
Szumiraj Marjem	Stupaj Zalmen Hersz	Wajnberg Majlech
Szumiraj Izrael Icek	Stupaj Chaja Łaja	Wajnberg Cypra
Szumiraj Szmul Mojsze	Stupaj Ruchla	Wajnberg (?)
Szumiraj Josef	Stupaj Dwojra	Wajnberg Tojwie
Szumiraj Sura Frajda	Stupaj Lajbuś	Wajnberg Mojsze Izaak
Szumiraj Estera	Szejman Michał	Wajnberg Abram
Szumiraj Mordche	Szejman Zemach Boruch	Witkowska Szejna
Szumiraj Brana	Walter Izrael	Wagner Abram Lemel
Szumiraj Hersz	Walter Cypra	Wagner Hudes Rywka
Szumiraj Szmul	Walter Hersz	Wagner Jakub
Szumiraj Szlama Icek	Walter Chana	Wagner Szymcio
Szumiraj Chaim	Walter Chaja Bajla	Wagner Dawid
Szumiraj Mojsze Zalme	Walter Abram	Wagner Jeta
Szumiraj Gabriel	Walter (?)	Wagner Izrael Gitman
Szumiraj Chaja Łaja	Walter (?)	Wilczyński Cudek
Szumiraj Ide	Walter Gitla	Wilczyńska Cypra
Szumiraj Aron	Walter Ita Rywka	Wilczyński Josef
Szumiraj Cyrel	Walter Dawid Szlojme	Witkowski Aron Josef
Szumiraj Marjem	Walter Ber	Witkowska Rywka
Szumiraj Łajwe	Walter Szymon	Zelig Szaja
Szumiraj Rywka	Walter Hinda	Zelig Hinda
Szumiraj Fojgel Łaja	Walter Chaja Bajla	Zelig Dawid
Szumiraj Jakub	Walter Chawa	Zajf Szmul
Szumiraj Nachisz	Walter Mojsze	Zajf Bina
Szumiraj Joanna	Walter Estera Bajla	Żółty Hersz Ber
Sztulsaft (?)	Walter Lajb	Żółty Łaja
Sztulsaft Sura Rywka	Walter Efraim	Żółty Mojsze
Sztulsaft Gołda	Walter Hersz Jakub	Żółty Abram
Śpiewak Jakub Izrael	Walter Abram Mojsze	Żółty Josef Majer
Śpiewak Marjem	Walter Aron Josef	Żółty Dawid Lemel
Śpiewak Chawa	Wiktorowicz Jakub Zelig	Żółty Chana Fajga
Śpiewak Fajwuś	Wiktorowicz Chawa	Żółty Rechel
Śpiewak Estera	Wiktorowicz Abram Icek	Żółty Majer
Śpiewak Hersz	Wiktorowicz Juda Wolf	Zajde Eljasz
Śpiewak Hiller	Wiktorowicz Szaja	Zajde Chawa
Śpiewak Frajda	Wiktorowicz Dawid	Żółty Henoch